

UDK 711.4

911.375

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Марија Невенић**ГЕОГРАФСКИ ПРИСТУПИ ИСТРАЖИВАЊА УЛОГЕ ГРАДОВА У
ФУНКЦИОНАЛНОМ ОРГАНИЗОВАЊУ ПРОСТОРА***

Извод: У раду је дат хронолошки приказ развоја општих научних парадигми и теоријско-методолошких полазишта која су током историје утицала на модификовање схватања урбане географије. Иако су ове парадигме дале значајан допринос истраживањима сложене динамике и структуре насеља и градова, дуализам мишљења на том пољу је и даље присутан. Поларизованост научних мишљења уочава се између приступа који прихватају плуралистичко поимање односа у простору и на оне који инсистирају на потреби да се направи јединствен теоријски оквир сходно начелима опште прихваћених доктрина. У раду је такође посебно истакнута улога градова у истраживању функционалног организовања простора.

Кључне речи: научне парадигме, град, функционална организација простора, регионалне структуре

Abstract: In this paper is given a chronological overview on the development of general scientific paradigm and theoretical and methodological bases that made some impact on modifying the perception of urban geography. Although these paradigm made a significant contribution in researching the complex dynamics and structure of cities, dualism in this field is still present. Scientific opinions polarization is observed between the approaches that embrace a pluralistic conception of relations in the region and those who insist on the need to create a unified theoretical framework due to the generally accepted doctrines. The paper also highlighted the role of cities in exploring the functional organization of space.

Key words: scientific paradigm, the city, the functional organization of space and regional structures

Увод

Корени првих научних сагледавања улоге насеља у функционалном организовању држава и територијалних целина мањег или већег обухвата потичу још из времена грчких полиса који су почивали на принципима аутархичне привреде. Током читаве историје град и његова непосредна околина су органски и функционално били повезани. Рурална околина снабдевала је град материјалним добрима, сировинама и др. Са интензивни-

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176017, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

рањем индустријализације, непосредне руралне околине постају делови утицајних сфера градова чији централитет јача и кумулирају се различите функције (Тошић, Д., 2012). Истраживања улоге градова у функционалном организовању простора разматрано је кроз бројне филозофске и научне приступе. Под окриљем урбане географије, кључне епистемолошке парадигме мењале су свој значај током историје с тим да ниједна од њих никада није у потпуности напуштена (Pacione, M., 2009).

Еколошки детерминизам (environmentalism)

Еколошки детерминизам био је једна од доминантних парадигми почетком XX века. Концептуалне поставке еколошког детерминизма у први план су стављале природно окружења као основ у анализама односа између људи и животне средине. Пионирски радови на пољу урбано географских истраживања претежно су имали дескриптиван карактер, који је, са једне стране, развојем географских наука критикован услед превелике једноставности и недовољне „научности“ у изради урбано морфолошких анализа, а са друге, дао је полазну основу за сагледавање различитих образаца урбаног раста, како на интеррегионалном тако и на унутарегионалном нивоу.

На **интеррегионалном нивоу**, истраживања односа и веза између насеља истицала су важност саобраћајних система у развоју регионалних структура. Под утицајем просторне економије, на бихејвиоралистичким принципима, препознају се економски аспекти теорије централних места¹, развијају се теорије локација² и модели начина коришћења земљишта.

¹ Теорија централних места Валтера Кристалера (Walter Christaller) водила је академску мисао о просторној организацији градова током неколико декада у XX веку. Есенција овог теоријског приступа почива на објашњењу односа и веза између насеља истичући да: 1. Центри нижег ранга функционално зависе од центара вишег степена централитета коме гравитирају; 2. Хоризонтални односи између градова истог ранга (тима и сличне величине) не могу да егзистирају у простору и постају сувишни уколико ти градови обрзбеђују иста добра и услуге. Док је Валтер Кристалер на формирање оваквих централних места гледао са становништва снабдевања, Аугуст Леш (August Lösch) који је наставио Кристалеров рад, је централна места посматрао са становништва потреба становника града. Замерке Кристалеровој теорији виде се у: дефинисању централитета насеља искучиво на основу развијености сектора услуга; организацији насеља у апстрахованом тополошком простору, уместо географском (Berry, V.J.L., 1964; Simmons, J.W., 1986).

² У првој половини XX века, концепти хијерахије урбаних центара (Валтера Кристалера, Аугуста Леша), укрштају се са обимном грађом разноврсне литературе колективно назване теорија локације. Неке од бројних класичних радова у овом пољу писали су теоретичари: Алберт Вебер, Едгар М. Хувер (Edgar M. Hoover), Валтер Ајзард (Walter Isard), Вилијам Алонзо (William Alonso), Питер Хегет (Peter Haggett) и др. (Hall, T., 2006; Dawkins C.J., 2003).

На унутаррегионалном нивоу, социјална димензија урбане екологије постаје фокус дескриптивних приказа насељских система и тежиште анализа се полако преусмерава са животне средине на понашање људи.

Позитивизам

Филозофија позитивизма створена је на платформи еколошког детерминизма. Развој квантитативних аналитичких техника и тзв. „квантитативна револуција“ која се одвијала под утицајем школе просторних анализа крајем педесетих год. XX века довеле су до процвата нове, позитивистичке парадигме у урбаној географији. *Екскепционалистички приступ*³ еколошког детерминизма (*Exceptionalism*) замењује *номотетички приступ*⁴ (*nomothetic approach*) базиран на апстрактним и универзалним законима чиме се урбана географија позиционира као наука о просторним односима (Shaefer, F., 1953). Позитивизам инсистира на научном приступу у истраживањима која имају каузалан след: постављање и провера научне хипотезе, теоријска основа, научни принципи и методе и статистички индикатори. Велики значај за апликативност и квантификацију истраживања била је експанзија компјутерских техника и формирање географских информационих система (*geographical information systems-GIS*). Развијени су бројни модели класификације типова насеља, истраживања правила реда величине становништва урбаних насеља, анализе просторних варијација

Кроз призму теорија локације посматрају се утицаји градова на регионалну диференцијацију и функционалну организацију простора и сагледавају се фактори који одређују локацију социјалних и економских активности у простору (агломерационе економије се препознају као један од најважнијих фактора у манифестацији урбане хијерархије и просторно функцијских односа између насеља) (Невенић, М, 2010).

Основе локационих теорија и научног сагледавања урбаних структура са економског становишта дали су Ј.Х. фон Тинен (Johann Heinrich Von Thünen) и Ј.Ц. Кол (Johann Georg Khol). Ј.Х. фон Тинен је у делу *“Изолован град” (Der isolierte Stadt)* још 1826 год. истраживао однос града и његове околине издвојене у виду концентричних зона сходно различитом начину коришћења пољопривредног земљишта. Зоне су издиференциране на основу транспортних трошкова пољопривредних производа, преко којих су уведени тзв. локациони фактори (Hall, T., 2006).

³ *Екскепционалистички приступ* полази од става да се географија заснива на јединственој методологији те не може своје методолошке обрасце делити са другим наукама због специфичне природе материје коју изучава а то су насеља и региони. Поред Фреда Шефера (Fred Shaefer), родоначелника овог приступа, допринос развоју екскепционализма у географији дали су и Едвард Улман (Edward Ullman), Вилијам Бунге (William Bunge) и др.

⁴ *Номотетички приступ* - установљавање образаца који се понављају и покушаји да се развију универзални законски искази и објашњења у смислу општих теорија (Goodall, B., 1987).

густина урбане популације, моделовање просторних образаца и токова робе и људи између насеља, модели гравитације за објашњење интеракција у простору и др⁵. Током седамдесетих год. XX века развијају се два правца позитивистичке филозофије: еколошки и неокласични.

Еколошки приступ био је заснован на еколошким принципима или законима природе које је подржавала **чикашка социјално еколошка школа** чије су основне премисе имале за циљ да утврде законитости развоја унутрашње структуре градских насеља и установе адекватне моделе коришћења земљишта у граду. Индиректно, чикашка социјално еколошка школа бавила се и спољним односима на релацији градска насеља-њихова окружења. Урбани модели коришћења земљишта Чикашке социјално еколошке школе одражавали су позитивистичку филозофију да је људско понашање одређено законима природе према којима најјмоћнија етничка групација у граду добија најповољнију локацију у одређеном простору⁶.

Неокласични приступ позитивистичке филозофије произвео је економске моделе урбаних структура засноване на неокласичним економијама које су полазиле од претпоставки да је људско понашање економски рационално (доминантна синтагма је била *Homo economicus*) и да индивидуалне одлуке морају да буду засноване на максималним користима, односно минималном утрошку новца или времена⁷.

⁵ Детаљнији приказ модела у урбаној географији видети у: Chorley, P. and Haggett, P. (1967): *Models in Geography*.

⁶ Основе размишљања заснованих на еколошким принципима могу се пронаћи у друштвено- економским и просторним односима који су били приступни у Чикагу средином XX века. Наиме, Чикаго је рапидно, од провинције на Великим језерима, демографски порастао у одређеном моменту у агломерацију од 3.5 мил. становника различитог етничког порекла, социјалног статуса и различитих потреба за простором. Налик законима природе који владају у екосистему (животиње и биљке се боре за запоседање простора у коме могу да опстану), у Чикагу је била изражена социјална сегрегација где су се одређене интересно оријентисане економске сфере и етничке групације бориле да заузму што више простора у градској средини како би развијале пословне делатности. Запоседање простора стамбеном и пословном изградњом ради већег финансијског промета и прихода утицало је на ширење града и посредно на хаотично организовање простора и некохерентну унутрашњу структуру града. Како би се зауставило спонтано ширење града, плански се приступило истраживањима унутрашње структуре града засноване на поменутих социјално еколошким принципима везаним за простор и утицајне сфере у простору. Од 1950. год. експертима просторних и урбанистичких наука прикључују се и географи који почињу активно да учествују у планирању регионалног организовања простора заснованог на централним функцијама.

⁷ Ово становниште би се данас могло поистоветити са суштином сложене технике вредновања у просторном планирању- *технике односа трошкова и користи* чији је основни циљ да се трошкови, у смислу времена и новца, смање уз остварење што веће користи.

Бихејвиоризам

Надовезујући се на установљене принципе и методологију позитивизма, бихејвиоризам је акценат ставио на вредности, циљеве и мотивацију људског понашања у урбаним просторима. Суштина овог правца заснивала се на примени когнитивног (сазнајног) приступа у посредовању између односа на релацији урбана средина-понашање људи у простору. Технике и методе сазнајног, коришћене су за изучавање миграторних кретања становништва, мобилност популације, потрошачко понашање и др. Допринос сазнајног приступа види се у примени „реалног“ у студијама о урбаним структурама, односно у примени емпиријских истраживања људског понашања насупрот апстрактној природи просторне теорије.

Хуманизам

Приоритет хуманистичког приступа био је на утврђивању законитости развоја понашања људи у друштву на бази субјективних искустава. Хуманистичка филозофија је у фокус истраживања позиционирала појединца као активног субјекта („agent“) промена у урбаним срединама а не пасивног објекта („испитаника“) који реагује на спољне надражаје. Практична примена хуманистичке филозофије разликовала се од приступа позитивиста утолико што су принципи засновани на логици закључивања, кроз тзв. студије случаја, замењени статистичким анализама чији су резултати базирани на методама случајних узорака из популационе статистике. Развијају се различите методе попут етнографије, анализирају се књижевна дела како би се истакао друштвени аспект развоја урбаног простора (Ley, D. and Samuels, M., 1978). Основне замерке хуманизму односиле су се на пренаглашавање индивидуе у друштву чије је понашање ограничено и често условљено спољним факторима над којима појединац нема контролу.

Структурализам

Насупрот филозофском хуманизму који је преовладавао у Европи (највише у Француској) после Другог светског рата, структурализам је пажњу усмерио на системе у којима је учешће појединаца у деловању колико релативно толико и потенцијално (Johnson, C., 2009). Заснована на скупу принципа и процедура којима се утврђују узроци људског понашања, структуралистичка филозофија је пошла од премисе да се одређене појаве и процеси у простору не могу искључиво емпиријски установити већ кроз аналитичко испитивање и разумевање законитости социјалних, економских и политичких структура у друштву. Географски структурализам (у области урбане географије и просторних наука) афирмисао се преко структурне анали-

зе у политичкој економији⁸ и схватања Карла Маркса. Градови су посматрани као интегрални делови капиталистичког начина производње, као мотори развоја који подстичу остварење основног циља оваквог друштвеног поретка - обезбеђење повољног амбијента за акумулацију (капитала) чија се вредност увећава са континуираним реинвестирањем финансијских добити ранијих улагања. Сматрало се да структурне силе, односно везе између елемената у простору подстичу социјалне проблеме у граду, проблеме стамбене сегрегације, центрификација⁹, субурбанизације, урбане обнове и ревитализације и др., које производи динамика капиталистичког система и одређене интересне групације које поседују моћ на тржишту некретнина. Дејвид Харви (David Harvey), један од последњих у низу заговорника структуралистичког приступа али и један од најзапаженијих, је у корелацију довео однос тржишта некретнина у урбаним срединама и економско политичких структура које су имале монопол у капиталистичком друштву. Сматрао је да је структура намене простора израз друштвених и економских односа у том простору. Пошао је од претпоставке да капиталистичко друштво карактерише конфликт између социо економских групације у градовима преко расподеле ресурса. Кључни ресурс је моћ, коју је већином запосела елита и у могућности је да манипулише већином (Harvey, D., 1973).

Менаџерализам (menageralism)

Насупрот Марксовој класној подели друштва (структуралистичка парадигма), менаџерализам је сматрао да одређене друштвене групе утичу на организацију друштва. Развијен на основама учења Алфреда Вебера и његовог концепта „друштвеног затварања“ (*social closure*)¹⁰, менаџерализам се заснивао на специфичној унутарградској структури организованог на бази ин-

⁸ Политичка економија је ушла у урбану географију почетком седамдесетих год. XX века као одговор на и даље присутне социјалне проблеме у урбаним подручјима САД, наглашеним од стране покрета за грађанска права. Према марксистичком приступу или приступу политичке економије, свако друштво је израђено на основу начина на који остварује производни процес, односно преко низа институционалних инструмената којим друштво организује своје производне активности, обезбеђује ресурсе за своје материјалне потребе и репродукује социо економске структуре (Racione, M., 2009).

⁹ Процес центрификације везује се за изградњу луксузних станова у деловима града раније насељеним сиромашним ст. Такође, процес подразумева и функционалну конверзију индустријских објеката у луксузно становање као и повратак припадника средње класе у централне градске зоне, напуштене током фазе иселјавања у периурбане делове града (Вујовић, С., Петровић, М., 2005: 59).

¹⁰ Процес којим одређене друштвене групе настоје на придобију што већу корист ограничавајући приступ ресурсима искључиво ограниченом кругу „повлашћених“ (на пр. „ексклузивно зонирање“ коришћења земљишта у градовима САД).

тереса тзв. урбаних менаџера (професионалаца у пракси или у администрацији). Преко контроле социјалног становања или расподеле, односно одобрења за хипотекарно кредитирање, урбани менаџери су могли да утичу на социо економске структуре у граду и његову просторну организацију.

Постмодернизам

Општи закони и модели позитивистичке филозофије као и теоријска начела капиталистичког начина производње развијена у структуралистизму, напуштена су развојем постмодернистичке парадигме. Крајем осамдесетих и деведесетих год. XX века потенцира се начин мишљења, стратегија или стил, наглашавају се људске разлике, јединственост и индивидуалност и одбацује тзв. *велика теорија (grand theory)*.

Иницијално, термин постмодернизма је уведен из архитектуре где су полазишта модерне архитектуре и апстрактне форме модернизма замењене постмодернистичком комбинацијом разноврсних, претежно старијих стилова и повратком на конкретне форме и активну употребу кича и пастиша (Friedman, J., 2009). У покушајима да се установе узроци настанка новог друштвеног поретка, Џонатан Фридман (Jonathan Friedman) постмодернистичку парадигму тумачи у светлу смањивања интензитета западне хегемоније, фрагментације претходно уређеног друштвеног поретка и појавом вишеполитичког система. Схватањем постмодернизма као друштвеног стања, Фридман посебно истиче ставове Данијела Бела (Daniel Bell), Скота Леша (Scott Lash) и Џона Јури (John Urry) и Дејвида Харвија (David Harvey) (Friedman, J., 2009). Постмодерно стање Бел назива постиндустријализацијом, преласком на масовну индустријску технологију, попут економије засноване на знању и појавом информатичког друштва чија је суштина у контроли информација; социолози Леш и Јури постмодернизам анализирају са аспекта општег процеса дезорганизације капитализма, фрагментације ранијих хијерархијских процеса који воде ка економски, социјално и политички нестабилном друштву; Харви узроке настанка постмодернизма препознаје у брзом процесу капиталистичке репродукције на глобалном нивоу.

Мајкл Паџионе (Michael Pacione) наводи неколико становишта на којима се заснивају истраживања урбаних феномена, насталих на постмодернистичким принципима: полне разлике у подели рада, тзв. „социјална, економска и просторна искљученост“ маргиналних група у друштву¹¹ и др. (Pacione, M., 2009).

¹¹ Социјална, економска и просторна искљученост маргиналних група у појединим деловима града настањеним мањинским групама издвојеним на бази расне припадности, брачног статуса, сексуалне опредељености, старосне границе и посебних потреба.

Филозофија морала

Размишљања о моралним основа друштва јавила су се у друштвеним наукама још у XIX веку. Питања етичности у урбаној географији потекла су из хуманистичке парадигме која је још седамдесетих год. покушала да разјасни питања моралности и социјалне правде у ставовима политичке економије. Истовремено, недовољна етичност је истакнута као једна од кључних замерки функционисања данашњих тржишних токова за које се сматра да су индивидуално и интересно оријентисани. Генерално посматрано, суштина моралне парадигме почива на критичком вредновању реалних ситуација наспрам нормативних услова дефинисаних етичким принципима. Потенцира се став да не постоје генерално применљива морална начела за понашање у друштву, под премисом „оно што треба да буде пре него шта је“ (Racione, M., 2009; Harvey, D., 1996). Овим приступом географске појаве и процеси у урбаним срединама анализирају се са становништва етичности по питању: једнаке расподеле социјалних услуга, запошљавања и становања различитих социјалних група у градовима, друштвене прихватљивости постојећих услова у граду и др.

Закључак

Иако су, у раду приказане, научне парадигме пружиле значајан допринос истраживањима сложене динамике и структуре насеља и градова, дуализам мишљења на том пољу и даље постоји. Поларизованост научних схватања уочава се између приступа који прихватају плуралистичко поимање односа у простору, тј. другачијег мишљења на основу тога што не постоји јединствен начин да се утврде одређени процеси и појаве у простору¹², и на оне који инсистирају на потреби да се направи јединствен избор теоријског оквира сходно начелима опште прихваћених доктрина. Трећи приступ истраживања организовања простора представља комбинацију приступа генерализације позитивизма и ексцепционализма постмодерне теорије. Схватање просторно функционалних односа и веза између насеља и рационална организација простора у савременом просторном планирању и урбаној географији захтева разматрање како општих унутрашњих структурних процеса у простору (системски приступ), нарочито економских активности, тако и спознају о друштвеним појавама на основу емпиријски заснованих истраживања и њиховој корелацији и узајамном деловању.

¹² Томас Кун (Thomas Samuel Kuhn) одсуство континуитета у „расту знања” сматра за научну револуцију, објашњавајући да је историја знања испрекидана и да је често чине драстични преокрети (Тошић, Д., Невенић, М., 2008).

ЛИТЕРАТУРА

- Berry, B.J.L. (1964). Cities as systems within systems of cities. *Regional Science*, 13 (1), 147-163.
- Chorley, P. and Haggett, P. (1967): Models in Geography. London: Methuen.
- Johnson, C. (2009). Strukturalizam. U: Kuper A., Kuper J. (Eds.). *Enciklopedija društvenih nauka*, 1390-1393. Beograd: Službeni glasnik.
- Friedman, J. (2009). Postmodernizam. U: Kuper A., Kuper J. (Eds.). *Enciklopedija društvenih nauka*, 1053-1057. Beograd: Službeni glasnik.
- Goodall, B. (1987). *Dictionary of Human Geography*. London: Penguin.
- Hall, T. (2006). *Urban Geography*. UK: Routledge.
- Dawkins, C.J. (2003). Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments. *Journal of Planning Literature*, 18 (2), 131-173.
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Oxford: Blackwell.
- Крунић, Н. (2012): Просторно-функцијски односи и везе у мрежи насеља Војводине. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
- Ley D., Samuels M. (1978). *Humanistic Geography*. London: Croom Helm
- Невенић, М., (2010): Компаративна анализа националних урбаних система земаља југоисточне Европе-кратак приказ, У *Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља*, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд
- Racione, M., (2009). *Urban geography-a global perspective*. London: Routledge.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Simmons, J.W. (1986). The urban system: concept and hypothesis. In: Borchert J.G. et al. (Eds). *The Urban transition, Geographical Studies* 16, 23-31. Utrecht: University of Utrecht.
- Shaefer, F. (1953): Exceptionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers* 43, 226-49.
- Тошић, Д., Крунић, Н., Невенић, М. (2008): Истраживања просторне структуре одрживог града- Quo Vadis?, *Гласник српског географског друштва*, (88/2), 36-44
- Тошић, Д., Невенић, М. (2007): Регионална географија између парадигме хорологизма и парадигме организације простора. Зборник радова *Први конгрес српских географа*, Српско географско друштво и др., Београд, стр. 85-96.
- Тошић, Д., Невенић, М. (2008): Гносеологија регионалне географије. *Демографија*, 5, 171-195.
- Вујовић С., Петровић М. (2005). *Урбана социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Marija Nevenić

**GEOGRAPHICAL APPROACHES FOR RESEARCHING THE ROLE OF
CITIES IN THE FUNCTIONAL ORGANIZATION OF SPACE**

Summary

In this paper is given a chronological overview on the development of general scientific paradigm and theoretical and methodological bases that made some impact on modifying the perception of urban geography. Although these paradigm made a significant

contribution in researching the complex dynamics and structure of the settlements and cities, dualism in this field is still present. Polarization in the scientific opinions is observed between the approaches that embrace a pluralistic conception of relations in the region and those who insist on the need to create a unified theoretical framework.

Conceptual ecological determinism emphasized a natural environment as a basis for the analysis of the relationship between humans and the environment.

Philosophy of positivism was created on a platform of environmental determinism. Positivism insisted on the scientific approach to research that have causal sequence: setting up and testing scientific hypotheses, theoretical basis, scientific principles and methods of statistical indicators. During the seventies of the Twentieth century two lines of positivist philosophy were developed: ecological and neoclassical.

The essence of behaviorism was based on the use of cognitive approaches in mediating between the relationship between the urban environment-behavior of humans in the space.

Humanistic philosophy has positioned in the focus of its research the individual, as an active subject of changes in urban areas rather than passive object that responds to external stimuli.

Structuralist philosophy started from the premise that certain phenomena and processes in space can not be empirically established, but only through analytical testing and understanding the principles of social, economic and political structures of society. David Harvey, one of the last in the series of structuralist approach supporters, but also one of the most prominent, has led into correlation the relationship between a real estate market in the urban areas and political and economic structures that had a monopoly in a capitalist society.

Managerialism was based on a specific internally organized structure, on the basis of the so-called interest urban managers. Controlling, over social housing, urban managers were able to influence the socio-economic structure of the city and its spatial organization.

The development of the postmodern paradigm in the late eighties and nineties of the Twentieth century potentiated the way of thinking, strategy or style, highlighted the differences among human beings, uniqueness and individuality and rejected the so-called grand theory.

The essence of the moral paradigm is based on a critical evaluation of real-world situations versus normative terms of the ethical principles.